

ÇAĞDAŞ KAZAK DİLİNDE EYLEM SÜREKLİLİĞİNİN KARAKTERİ*

N. ORALBAYEVA

Tercüme : Mehmet Mahur TULUM**

The Category of Durative Aspects of Verb in Contemporary Kazakh

This is the Turkish translation of an article concerned with durative aspects of verbal compounds and their capabilities of creating varied patterns of expressions in Kazakh. Throughout the paper Oralbayeva scrutinizes the descriptive verbal forms in the contemporary Kazakh with a new and original method.

Keywords: Kazakh Language, Durative Aspect of Verbal Compounds in Kazakh, Compound Constructions in Kazakh.

Eylem sürekliliğinin karakteri, eylemin gerçekleşme tarzını ve aşamalarını belirtir. Bu kategori en çok Türk dillerinde görülmektedir.

Araştırmamızın konusu Kazak dili olduğundan çeşitli örnek cümleler üzerinde duracağız. *üzilip qala jazdap barıp qaldı* ibaresinde beş tane fiil kullanılmıştır. Bunların ilki olan *üzil-* esas, diğerleri yardımcı fiillerdir. İfade edilen anlam, aynı zamanda, başka bir fiille de oluşturulabilirdi: *üzilmedi*. Kazak dilinde her iki alternatif de kullanılmaktadır. Birinci alternatifte eylemin sürekliliği oldukça detaylı açıklanmıştır. Burada tamamlanma süreci son noktaya erişmek üzeredir, fakat eylem son anda gerçekleşmez. Bu örnekte eylem, sürekliliği karakterize eden çekim morfemleriyle birlikte kullanılmıştır.

İkinci alternatifte ise, aynı leksik anlamı taşıyan esas fiil eylemin sonucunu belirtir (eylem gerçekleşmedi), fakat bu durumda eylemin sürekliliğinin karakteri gösterilmez ve bu süreklilik belirsiz bırakılır. İncelediğimiz kategori çoklukla

---

* *Sovetskaya Tyurkologiya* dergisinin 1971/5. sayısı s.95-101 arasında "*Kategoriya Haraktero Protekaniya Deystviya v Sovremennom Kazahskom Yazıke*" başlıklı Rusça aslından tercüme edilmiştir.

** Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

"eylem sürekliliğinin karakteri"¹, "eylemin tarzı"², "eylemin aşamaları"³ terimleriyle anılır. Bu terimler birbirine yakın anlamda olmalarına rağmen, birbirinin yerine geçemez. Bize göre ise, "eylem sürekliliğini karakteri" kavramı, "eylemin tarzı" ve "eylemin aşamaları" kavramlarına nazaran daha geniş anlam taşır. Son iki terimin anlamı, "eylem sürekliliğinin karakteri" kavramının içinde kalır, çünkü her ikisi de eylemin sürekliliğinin bazı özelliklerini belirtir.

Rus dilinde önceleri, bilhassa eylem sürekliliğinin gösteren kullanım usulleri kategorisi araştırılmaktaydı. Sonraları araştırma konuları tarz kategorisine yöndü. Son zamanlardaki aspektolojik çalışmalarda gramatik tarz kavramı içine eylemin tarzlarını da dahil etmek gerektiği gibi fikirler ortaya çıkmıştır, fakat bu halde "eylemin tarzı" ile "gramatik tarz" farkını önceden belirtmemiz lazım gelir.

Ruşçadan farklı olarak, Türk dillerinde bu problem üzerindeki araştırmalar gramatik tarz kategorisinden başladı. İlk gramatik tarz kategorisi araştırmaları V. M. Nasilov' un⁴ kaydettiği gibi 1944-1945 yıllarında yapılmıştır (fakat tarz kategorisine daha önceleri yazılmış birkaç gramerde daha rast gelinir)⁵. Ancak bugüne kadar gramatik tarz problemi Türk dillerinde hâlâ halledilememiştir. Özel koordinasyon toplantısında da (Alma-Ata,1956)⁶ bir sonuca ulaşılamamıştır. Tarz kategorisini bir gramatik kategori olarak inkar eden türkologların fikirlerini şu beş maddede özetleyebiliriz:

- 1) Tarzı kategori olarak kabul eden Türkologlar mantiki kategorilerle gramatik kategorileri karıştırmaktadırlar.
- 2) Tarz anlamı, özel morfolojik ifadelerle gramatik soyutlama seviyesine ulaşmayınca metinde ortaya çıkar.
- 3) Tarzlı olarak bilinen göstergeler, aslında ancak eylemi karakterize eder; yani söz konusu eylem sürecinin birkaç tarzını belirler.
- 4) Tarzlı sayılan form oluşturucuların genel kullanımı yoktur.
- 5) Bitmişlik-bitmemişlik karşılıklılığı yoktur. Aynı Türk fiilleri Rusça'ya hem bitmiş, hem bitmemiş görünüşteymiş gibi çevrilir.

Hemen şunu da kaydetmek gerekir ki, Türk dillerinde gramatik tarzın savunularınca belirlenmiş bütün bitmiş ve bitmemiş görünüş göstergeleri kabul

¹ A. N. Kononov. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. M.-L., 1960, s.263; F.A. Ganiyev. Vıdovaya harakteristika glagolov tatarskogo yazıka. Kazan', 1963, s. 118.

² A. V. Bondarko, L. L. Bulanin. Russkiy glagol. L., 1967, s.12-29.

³ V. Šmilyauer. Slovsny vyd a zpusob slovesheho deje. Prvni hovory o ĉeskem jazuce. Praha, 1946, s. 81.

⁴ bkz.: V.M.Nasilov. K voprosu o grammatičeskoj kategorii vida v tyurkskih yazıkah."Trudi MİV", 1947, No.4

⁵ bkz.: A.K.Borovkov. Uĉebnik uygurskogo yazıka. L.,1935,s.172-188.

⁶ bkz.: "Voprosi grammatiki tyurkskih yazıkov". Alma-Ata, 1958.

edilmiş form oluşturucular, sözün içinde karışık olarak kolayca kullanılabilmesine karşılık, bu Slav dillerine aykırıdır.

Türk dillerinde tek esas kelimeyle birkaç farklı tarzın analitik form oluşturucularının kullanılabilirliğine özellikle dikkat çekmek gerekir. Ancak bu form oluşturucular, tarz oluşturucuları olmazlar ve sadece eylem sürekliliğinin karakterine ait olurlar. Eylemin süreci farklı tarzların kullanılmasına elverebilip kendi gelişiminin kaydedilmiş bir aşamasında olabilir. İşte bu özellikten dolayı bir tek esas fiille aynı zamanda birkaç analitik form oluşturucunun kullanılması görülmektedir.

Aynı hadise Slav dillerinde de görülür. Y.S. Maslov şöyle kaydeder: "Eylemin tarzları birbirinden kesin olarak ayrılmamıştır. Onlar sık sık birbirini ihata edip kaplar ve bundan dolayıdır ki bir tek fiil aynı zamanda birkaç eylem tarzına ait olabilir."⁷

Bir diğer mühim husus da, tarz bitmişliğinin bir tek şimdiki zaman çerçevesi içinde kalmaması ve Türk dillerinde, bilindiği gibi, bitmiş görünüş göstergelerinin hemen hemen hepsinin şimdiki zamanla çekimlenen fiillerle kullanılıyor olmasıdır.

Gramatik kategoriler sarıh dil materyallerine dayanmalıdır ve başka dillerden suni olarak alınmamalıdır. Bu konuda M.G.Seyfullin'in: "Türk dillerinde çoğu zaman tarz olarak adlandırılan şey gramatik soyutlamadan öte bir şey değildir ve Türk dillerine zorla sokulmak istenen bir kavramdır"⁸ şeklindeki sözlerinin doğruluğunu inkar etmek doğru olmaz. "Yakut dili materyali ile tanışmada görülmüştür ki, geleneksel fiil tarzı kategorisinin prensip itibariyle Yakutça ile de ilgili olduğu söylenebilir"⁹ diyen L.N.Haritonov ile girdiği tartışmada M.G. Seyfullin şunları vurgular: "Türk dillerindeki "tarz" doğru yorumlanmamış, "fiilin tarz kategorisinin geleneksel anlamı" kavramının doğru anlaşılması yüzünden ortaya çıkmıştır."¹⁰

Araştırmacıların çoğu eylemin sürekliliğinin karakteri kategorisini gramatik tarza dahil etmekteydiler. Bunun bir örneği olarak N.T.Sauranbayev' in koordinasyon toplantısında bütün açıklığıyla "Türk fiil tarzları, eylem sürekliliğinin karakteristiğidir"¹¹ yönündeki beyanını gösterebiliriz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Kazak dilcilerin çoğu Kazak dilindeki tarzın gramatik kategorisi olmadığını savunmakla birlikte eylem sürekliliğinin karakteri

7 Y.S.Maslov. Morfologiya glagol'nogo vida v sovremennom bolgarskom literaturnom yazıke. M.-L., 1963, s.

8 M.G. Seyfullin. O nekotorih osobennostyah glagol'nogo vida kak kategorii grammatiki. "Filologičeskiy sbornik". vıp. I. Alma-Ata, 1963.

9 "Voprosi grammatiki tyurkskih yazıkov", s.149.

10 M.G.Seyfullin. a.g.e., s.192

11 "Voprosi grammatiki tyurkskih yazıkov."

katégorisini kabul ederler. Bunlar arasında şu isimleri zikredebiliriz: S. A. Amanolov, M. B. Balakayev, S. K. Kenesbayev, G. G. Musayev.¹²

Bu meselede Kononov'un konumu da ilgi çekicidir. Türkologlardan ilki olarak eylem sürekliliği karakteri kategorisini inkar etmemiş ve kendisinin Özbek dili ders kitabına (1948) almıştır. Sonraki bazı çalışmalarında da fiilin tarzı hakkında yazmıştır. Daha sonraları ise, eylem sürekliliğinin karakteri kategorisine taraftardır.¹³

F.A.Ganiyev bu kategorinin Tatar diline de has olduğunu ispatlama yoluna gider.¹⁴

V.V. Çernova'nın Türk dillerinde Hind-Avrupa dillerinde olmayan semantik özelliklerin bulunduęu¹⁵ görüşü de tam olarak doğrudur.

*

Eylem sürekliliğinin karakteri Kazak dilinde eylemin aşamaları ve tarzlarıyla belirlenir. Bunların gramatik formları esas olarak analitik usullerle ortaya çıkar.

EYLEMİN AŞAMALARI

Eylemin gerçekteşmesi esnasında eylemin belirli bir durumu, eylemin aşaması olarak adlandırılır. Eylem, oluşumunun ilk aşamasında veya tam anlamda bitmiş veya bitmek üzere olabilir. Mesela: *jer kögere bastadı* "toprak yeşermeye başladı"; *qar jauıp tür* "kar yağıyor"; *gazetti oqip ıktı* "gazeteyi okudu".

Araştırıcılar eylemin aşamalarını farklı karakterize ederler. V.Şmilyauer eylemin 2 aşamasını gösterir (başlama ve bitiş).¹⁶ İ.Y.Mamanov 6 aşamadan bahseder: 1) eylemin yerine getirilmesine hazır olma. 2) eylemin yerine getirilmesine uygun hale gelme. 3) eylemin başlaması. 4) eylemin sürmesi. 5) eylemin bitişinden önceki aşama. 6) eylemin bitmesi.¹⁷

V.Şmilyauer tarafından ileri sürülen 2 aşama, bizce, eylemin karakteriştiğinin açıklanmasına yetmez, çünkü eylemin yalnızca başlama ve bitme aşamasından ibaret olduğunu söylemek doğru olmaz. Herhangi bir eylem, ani ve kezlemeli oluşumu dışında (bunlar zaten az görülür), belli bir gerçekteşme aşamasından geçer.

İ.Y.Mamanov'un 6 aşaması ise, 3 aşama olarak gösterilebilir.

12 bkz.:aynı eser.

13 bkz.: A.N.Kononov. a.g.e., s. 263-264.

14 bkz.: F.A.Ganiyev a.g.e., s. 118-172.

15 bkz.: V.V.Çernova. K problematike sposobov deystviya. Kand. diss. (doktora tezi), Alma-Ata, 1967, s. 95.

16 bkz.: V.Şmilyauer. a.g.e., s. 81

17 bkz.: İ.Y.Mamanov. Vspomogatel' niye glagolı v kazahskom yazıke. Alma-Ata, 1949, s. 81-89.

İlk 2 aşama eylem sürecine doğrudan ait değildir, çünkü eylem henüz başlamamıştır.

5. ve 6. aşamaları da birleştirmek gerekir, çünkü eylemin gösterilen 2 aşaması arasında kesin kronolojik sınır belirlemek imkansızdır. Dilde ise, bu dakiklik var olmamaktadır. Sonuncu aşamaya hem bitmiş hem de bitmek üzere olan eylem dahil olabilir. Bu yüzden, 3 eylem aşaması, bizce, son aşama olarak değerlendirilmektedir ve bunun en son noktasında da eylem biter.

Kazak dilinde eylemin her aşaması analitik form oluşturucuların yardımıyla ifade edilir:

1.aşama: *-a basta-*, *-p qoya ber-*, *-p sala ber-*, *-p jüre ber-*.

2.aşama: *-p bara jatır*, *-p kele jatır*, *-p jat-*, *-p otur-*, *-p tür-*, *-p jür-*, *-p bar-*, *-p kel-*.

3.aşama: *-p bol-*, *-p bit-*, *-p şık-*, *-p qoy-*, *-p ket-*, *-p qal-*, *-p bolıp qal-*, *-p öt-*.

EYLEMİN TARZLARI

Eylemin tarzları, şu veya bu eylemin nasıl gerçekleştiğini veya gerçekleşmekte olduğunu gösterir. Mesela: *iterip kep jiberu* "olanca kuvvetiyle itmek", *tü-sindirip baktı* "anlatmaya çalıştı", *qulay ketti* "ansızın düştü" (düşme gücü sarfetmeden, beklenmeksizin, ansızın baş gösterdi).

Eylemin tarzları leksik olarak herhangi bir dilde ifade olunabilse de, bunlar gramatik usullerle bütün dillerde ifade olunamaz. Kazak dilinin bu yöndeki imkanları daha geniştir.

Kazak dilinin verilerini analiz ettiğimizde 12 eylem tarzı tespit edebildik: 1) aldatici eylem 2) yetersiz (kesintili) eylem 3) amaçlı eylem 4) özel çabayla gerçekleşen eylem 5) itinasız gerçekleşen eylem 6) ansızın gerçekleşen eylem 7) ani-selmelfaktif eylem 8) özel fiziki çabayla gerçekleşen eylem 9) süregiden eylem 10) kısıtlı eylem 11) acelesiz eylem 12) gerçekleşmeye hazır olan eylem.

1) Aldatici eylem. Bu tarz Türk dillerinde çok yaygındır. Eyleyen, eylemi yapıp yapmayacağına ilişkin görünüm arzeder. Aldatici eylem şu yollarla ifade edilir: 1) *-gan bol-* analitik form oluşturucusuyla, mes.: *körse de, körmegen bolıp jüre berdi* (T.Aqтанov) "görmezlikten gelerek yürüyüverdi". 2) *-sı/-si* ekiyle, mes.: *körmegeni* "görmezlikten geldi" (görmemiş gibi davrandı).

2) Yetersiz (kesintili) eylem. Başlamış olan eylem belirli bir aşamada kesilmiş ve gerçekleşmemiş olabilir. Mes.: *ol qulay jazdadı* "az kalsın düşecekti"; yani düşme eylemi başlamıştı, ama adam düşmedi. Bu tarz, Kazak dili de dahil olmak üzere bütün Türk dillerinde *-a jazda-* (*-a yaz-*) analitik form oluşturucusuyla ifade edilir.

3) Amaçlı eylem. Bu eylem tarzı gerçekleşen eylemin kim için (eyleyenin kendisi için mi, başkası için mi) yapıldığını gösterir. Bu anlam *-p al-* ve *-p ber-* analitik form oluşturucuları vasıtasıyla hasıl edilir. *-p al-* morfemi çoğu türkologca kaydedilirken, *-p ber-* çoğu zaman tespit edilmemiştir.¹⁸ Kazak dilinde her iki morfem de belirli leksik -gramatik anlamları taşır. Mes.: *bilip al* "kendin için öğren", *bilip ber* "başkası için öğren".

4) Özel çabayla gerçekleşen eylem. Bu eylem tarzında eyleyen, eylemin gerçekleşmesi için bütün gücünü kullanır: *tüsindirip baqtı* "(olanca gayretiyle) anlatmaya çalıştı".

Bu anlam Türk dillerinin hepsinde görülmeyen *-p baq-* analitik morfemiyle ifade edilir.¹⁹

5) İtinatsız gerçekleşen eylem. Bu durumda eylem, eyleyence özel çaba ve kuvvet sarfetmeden gerçekleşir. Söz konusu anlamın ifade edicileri; *-a sal-*, *-a otur-*, *-a jür-* analitik morfemleridir. Mes.: *ayta sal* "(adet yerini bulsun diye) söyle", *oqıy otur* "oku (boş oturmaktansa vb.)". Bu kalıpların A.A.Yuldaşev'in²⁰ monografisinde gösterilmemiş olması, onların Türk dillerinde çok yaygın olmadığını gösterir. Kazak dilindeki kullanımları ise oldukça sıktır.

6) Ansızın gerçekleşen eylem. Bu tarz, eylemin eyleyence başkaları için beklenmedik bir şekilde gerçekleştirildiğini gösterir. Mes.: *kele qaldı* "çıkageldi", *kezdese ketti* "ansızın önüne çıkıverdi" vb.

Bu anlam *-a qoy-*, *-a ket-*, *-a qal-* morfemleriyle oluşturulur.

7) Ani -semelfaktif eylem. Bu tarz, eylemin hızlı, kısa, kararlı ve bir kereye mahsus olma vasfıyla gerçekleşmesini anlatır. Bu anlam Kazak dilinde *-p tasta-*, *-p jiber-*, *-p tüs-*, *-p qal-* analitik morfemiyle ifade edilir. Mes.: *aytıp tasta-* "kati olarak söylemek", *perip qal-* "hızlı vurmak (bir kereye mahsus)". Eylemin gerçekleşmesinin ani -semelfaktif tarzı Türk dillerinde yaygındır.²¹ Aynı zamanda, Slav dillerinde de görülmektedir.²²

8) Özel fiziki çabayla gerçekleşen eylem. Bu tarzda, eylemin gerçekleşmesinde eyleyenin özel fiziki gücü ön plana çıkmaktadır. Mes.: *iterip kep qalu* "olanca kuvvetiyle itmek", *perip kep jiberu* "olanca kuvvetiyle vurmak".

Bu anlamı *-p kep jiber-*, *-p kep qal-*, karmaşık analitik morfemleri meydana getirir. Bunlar diğer Türk dillerinde bulunmamaktadır.

18 bkz.: A.A.Yuldaşev . Analıtıçeskiye formı glagola v tyurkskih yazıkah. M.,1965.

19 bkz.: aynı eser.

20 bkz.: aynı eser.

21 bkz.:aynı eser, s.85.

22 bkz.: Y.S.Maslov. Sistema osnovnih ponyatiy i terminov slavyanskoy aspektologiya. -"Voprosi obşçego yazıkoznaniya". L., 1965,s. 75-78.

9) Süregiden eylem. Bu tarz yalnızca Türk dillerinde²³ değil, başka dillerde de²⁴ tespit edilmiştir. Ona has olan özellikler: tekrarlanma, aralıklılık, eylemin sürekliliği vb. dir.

Kazak dilinde bu tarz *-e ber-*, *-e tüs-* analitik morfemleriyle teşkil edilir. Mes.: *bere tüs* "yine ver" (vermeye devam et), *ayta ber* "konuşmaya (sonuna kadar) devam et" vb.

10) Kısıtlı eylem. Bu eylem tarzı bir çok dilde değişik terimlerle karşılaşılır.²⁵ Bu tarz, eylemin belirli bir süre dahilinde devam edeceğini gösterir. Kazak dilinde *-a tür-* analitik morfemyle ifade edilir. Mes.: *bere tür* "belli bir süre için ver", *oqıy tür* "daha oku" vb.

11) Acelesiz eylem. Bu tarz, eylemin mutlaka o anda gerçekleşmesinin şart olmadığını, daha sonra da gerçekleşebileceğini gösterir. Bu anlam *-a jatar* analitik morfemyle oluşturulur. Mes.: *kele jatar* "sonra gelir" (vakit müsaade ediyor/daha vakit var).

12) Gerçekleşmeye hazır eylem. Söz konusu anlam *-yin de-*, *-galı otır-*, *-galı jür-*, *-galı tür-*, *-galı jat-* analitik morfemleriyle şekillendirilir. Mes.: *jürgeli otır* "gitmeye hazır", *şıkkalı tür* "çıkmaya hazır/işte şimdi çıkması gerek".

23 bkz.: A.A.Yuldaşev. a.g.e., s. 39-80.

24 bkz.: A.H.Vostokov Russkaya grammatika. SPb.,1831; G.N.Navski. Filologičeskiye nablyudeniya nad sostavom russkogo yazıka. Rassujdenie tret'e, o glagole SPb., 1812, s.20; H.İ.Greç. Pratičeskaya russkaya grammatika. SPb., 1827, s.117-118; A.V.Isaçsnko. Grammatičeskıy stroy russkogo yazıka v sopostavlenii so slovatskim. Morfologiya, Bratislava, 1960, s. 300; A.V.Boldırev. Rasujdenie o glagolah. -Trudi obščestva lyubiteley possıyskoy slovesnosti pri İmperatorskom Moskovskom universitetem. ç. II, kn III M.,1812, s 65; V.Şmilyauer a.g.e., s.81.

25 bkz.: A.V.Isaçsnko. a.g.e., s.300; V.V.Çernova. a.g.e., s 169, Y.S.Maslov. Sistema osnovnih ponyatıy ı terminov., s.75-78; G.K.Ul'yanov. Znaneniye glagol'nih osnov v litovsko -slavyanskoy yazıke, ç. II. Varşava, 1895.